

ВІДГУК

на кандидатську дисертацію
Мартинюк Ольги Володимирівни
**«Російський націоналізм як соціально-політичний феномен у
виборчому процесі Правобережної України (1906-1912 рр.)»**
(Київ, 2016. – 261 с.), подану на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук за спеціальністю
07.00.01 – Історія України

Перебування Південно-Західного краю у складі Російської імперії, політика його тривалої русифікації спричинила своєрідність історичних подій і явищ, що перетікали у цьому регіоні. Серед них – участь регіональної шляхти у польських повстаннях, протестний розмах яких був найширшим в імперії. Відмова верховної влади від співпраці з регіональною елітою вилилася у відлучення дворянства від місцевого врядування та приїзд сюди російських бюрократів. Тоді як в інших історичних регіонах імперії практикувалася тісніша кооперація з елітою у питаннях місцевого врядування. Поява модерної української нації також пов'язана з особливістю соціальної структури краю: польським панством, єврейським міщанством і малоросійським селянством. Ментальну культуру останнього було покладено в основу формування української ідентичності. Якщо ці питання нині можна вважати більш-менш з'ясованими, то наукова проблема дисертаційного дослідження Ольги Мартинюк лежить у площині, котра потребує прискіпливого аналізу, що надає темі суттєвої наукової актуальності. Адже йдеться про підсумок тієї потужної русифікації, котра тривала, починаючи з останньої чверті XVIII століття, і на початок XX вже дала наслідок, який дисертантка визначила як соціально-політичний феномен.

Чи вдалося дослідниці з'ясувати суть цього надзвичайно цікавого явища, обравши для вивчення виборчі процеси на Правобережній Україні? Про це і йтиметься у моєму аналізі наукового доробку дисертантки.

Як і годиться, Ольга Мартинюк з'ясувала внесок своїх попередників у дослідження цієї теми. Щоправда, розпочала вона його нетрадиційно, бо

зауважила не лише наративні праці, а й звернулася до історіографічних оглядів. Це відразу вказало на те, що аспекти цієї теми постійно перебували у фокусі істориків. Нею вперше було проаналізовано напрацювання у цій царині і підготовлено окрему статтю¹. Дисертантка з'ясувала, коли саме в українській історіографії почав здійснюватися відхід від концепцій старої школи та перехід на так звану марксистсько-ленінську з її класовим потрактуванням суспільних явищ, та з якими іменами істориків це було пов'язано (с. 18). А також, що особливо важливо, які проблеми підіймав кожен з авторів і якими поняттями трактував діяльність російських націоналістів (с. 19). Це важливо відзначити з того міркування, що тривале панування в історичній літературі засуджувальних термінів спричинило те, що ще й до сьогодні їх можна зустріти в розхожому читиві. Позитивної оцінки заслуговує й спроба авторки означити не лише, які теми піднімалися істориками, а й які з них не дискутувалися в історіографії (с. 21).

Безперечно, дисертацію Ольги Мартинюк вигідно відрізняє аналіз англомовної західноєвропейської та північноамериканської літератури, огляд якої вона розпочала з праць Роберта Едельмана (с. 30). Авторкою було відзначено ревізійністські праці, при аналізі яких вона з'ясувала не лише привнесену авторами новизну, а й відтінила слабкі сторони (с. 26, 29, 32). Такий підхід дозволив Ользі Мартинюк не називати тих праць, автори яких хоча й зверталися до цієї теми, однак не внесли нічого нового у її вивчення. І найголовніше, авторка, таким чином, вмотивовано сфокусувала завдання власного дослідження.

І все ж, при огляді та оцінці сучасної української історіографії дисертантка обійшла фундаментальне дослідження Олександра Коника «Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської

---

¹ Мартинюк О.В. Російський націоналізм у контексті виборів до Державної думи на Правобережжі (1906–1912): історіографічний огляд // Сторінки історії: зб. наук. праць – 2014. – Вип. 37. – С. 62–85.

України»². У ньому автор сповна охарактеризував депутатів від правобережних губерній усіх чотирьох скликань Державної думи, щоправда, вибрав за критерій не стільки їхні політичні переконання, скільки соціальні характеристики. Неврахування цієї солідної праці вважаю суттєвим недоліком дисертації, тим більше, що у ній проаналізовано одні й ті ж виборчі процедури та їх учасників.

Джерельна база, яку використала Ольга Мартинюк, описана ґрунтовно. Чітко і стисло визначено об'ємні характеристики та достовірність фактичного матеріалу для вивчення виборчих практик. Варто наголосити, що дисертантці вдалося опрацювати солідні архівні фонди петербурзьких архівів і бібліотек. Зокрема, вона виявила колекційну збірку Дмитрієва-Мамонова, яка засвідчила, що центральна влада пильно стежила за перебігом виборів до Державної думи. Однак відразу впадає в очі відсутність спогадів Миколи Стороженка, дійсного члена Київського клубу російських націоналістів, які ще 2005 р. були видані високим друком Василем Ульяновським³. Їх цінність напряду залежить від масштабу особистості автора та зосередженої там колосальної за об'ємом інформації, яку, однак не було опрацьовано, а відповідно й не залучено як важливе джерело. Хоча в особі Стороженка простежується типова модель неймовірної еволюції ідейного перевтілення – від активного учасника українського культурницького руху другої половини ХІХ століття до членства у Київському відділенні Клубу російських націоналістів та свідомого українця в еміграції.

Натомість Ольга Мартинюк у підрозділі про методологію та ключові поняття продемонструвала «вищий пілотаж» щодо з'ясування питання про виникнення націй та якими термінами послуговуються сьогодні науковці. Для цього вона вміло скомпонувала висновки знаних авторів теорій націоналізму, таких як Дж. А. Армстронга, Е. Геллнера, М. Гроха та Б. Андерсона й спробувала застосувати їх до ситуації у Правобережній Україні, де конкурували

---

² Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906-1917): Монографія. – Дніпропетровськ: «Герда», 2013. – 454 с.

³ Стороженко Микола. З мого життя / Упор. і вступ. статті Василь Ульяновський. – К.: «Либідь», 2005. – 432 с.

різні національні проекти (с. 42). Крім цього, нею з'ясовано спільне й відмінне для етносів і націй, і що важливо, вказано на співмірність понять російського націоналізму і консерватизму (с. 45). Такими ж успішними можна вважати й міркування щодо вживання назв українців у час, якому присвячене дослідження, та в історіографічній спадщині. Також, детально з'ясовано перипетії з означенням «російський», оскільки його конотація у різних сполученнях не є однозначною (с. 49). Бажано було б пояснити й авторське використання назви Першої російської революції 1905-1907 рр. як Революції 1905 р. або ж просто Російської революції.

Переходимо все ж до головного. Цілком правомірно Ольга Мартинюк розпочала своє дослідження з формування ідеології російського націоналізму та визначила, чим його погляди відрізнялася від інших подібних організацій, тих, що утворилися внаслідок революційних подій, зокрема від чорносотенних. Дисертантка з'ясувала особливості виборів та виборчих процедур до Державної думи у трьох губерніях краю, окреслила моделі поведінки електорату та вказала на механізми маніпулювань ними. Їй вдалося переконливо зобразити картини перебігу виборів до першої Державної думи, представивши їх стихійними, політизованими і такими, в процесі яких партії вчилися будувати кампанії, розуміти і використовувати селянський та міщанський менталітети (с. 69).

Дослідниця наполягає на тому, що лише під час других виборів, вже 1906 р., почала консолідуватися організація російських націоналістів, яка до того була представлена низкою політичних груп. Для обґрунтування цього висновку вона зупинилася на проведенні організаційних локальних з'їздів, тривалих дискусіях про співпрацю з іншими консерваторами, залученні представників російської православної церкви та їх виборчій активності. Вона зауважила також перші випадки переплітання інтересів партії з інтересами державного апарату. Крім цього, відзначено і використання та підживлення з боку влади національної ворожнечі між поляками, українцями і євреями, а також чехами та німцями з урахуванням, які етнічні конфлікти мали соціально-історичну складову, а які конструювалися на догоду виборам. У цьому питанні

дисертантка суттєво розширює фактологічну базу своїх попередників та намагається зрозуміти, чому і російські націоналісти, і священники робили ставку на місцевого селянина. Ользі Мартинюк вдалося віднайти ті чинники. Вона назвала міцні позиції польських землевласників в краї, з якими російські націоналісти знайшли спільну мову лише в Подільській губернії. Втім, останні надалі відмовилися також від співпраці з іногородцями та використали російську православну церкву, яка плідно працювала, в основному, у середовищі індиферентного селянства та міщанства. Натомість у Києві російські націоналісти отримали реальну перемогу й дослідниці вдалося з'ясувати чому.

Вивчаючи ситуацію в Південно-Західному краї на час виборів до третьої Державної думи, Ольга Мартинюк знову прагне врахувати якнайширше коло чинників, які сприяли консолідації позицій російських націоналістів. Вона враховує не лише законодавчі зміни, а й називає такі організаційні заходи, як з'їзди виборців, котрі сприяли створенню об'єднавчої платформи, арешти та засудження урядом Петра Столипіна учасників протестних рухів. Серйозно обговорено програму російських націоналістів, які чи не першими з політичних сил надали їй виразного характеру. Саме це, як вважає дослідниця, й визначало головну складову їхньої нової стратегії (с. 100). Організація російських націоналістів, крім того, відмовилася від співпраці з польськими консервативними силами, незважаючи на те, що ще 1905 р. така спроба була результативною. Проявом ще одного їх новаторського плану було заснування Київського клубу російських націоналістів, який надовго став об'єднавчим центром й саме тому йому авторка присвятила значну увагу.

Завдяки залученню документів Департаменту поліції, дисертантка суттєво доповнила чи не першу статтю присвячену цьому клубу, автором якої був Володимир Любченко. Не помилюся, коли скажу, що сюжети дисертації про київський клуб стали окрасою дисертації. Авторці вдалося суттєво уточнити завдання цієї організації, обставини виникнення, її соціальний та чисельний склад, а також джерела фінансування (с. 107-108).

Більше того, вона піддала критиці характеристику соціального складу членів клубу дослідниці Фейт Хілліс, котра віднесла до робітників службовців Південно-Західної залізниці⁴. На відміну від Володимира Любченка⁵, Ольга Мартинюк вказала на аграрну та економічну програму діячів клубу, авторами яких були науковці з Університету св. Володимира у Києві, ті котрі підтримували Столипінські реформи. Вона ж першою зауважила роль київських російських націоналістів у створенні земств на Правобережній Україні (с. 113). Аби до кінця зрозуміти значення цієї організації, дисертантка уважно проаналізувала формування ідейних переконань активних очільників клубу. Вперше нею з'ясовано світогляд Анатолія Савенка. Спираючись на його численні публікації, залучаючи перлюстровані листи та заяви, вона зауважила його громадську активність у таких доленосних для російської держави питаннях, як обсяг повноважень самодержавної влади, роль бюрократичного управління, становище середнього класу та участь селянських депутатів у діяльності Державної думи (с. 117-118). У цьому контексті особливо важлива характеристика ставлення Савенка до малоросійської ідентичності, який визнавав своє малоросійське етнічне походження, проте не визнавав український рух як здатний сформувати націю (с. 121). З його подачі цей рух отримав назву «мазепинського». Саме Савенко пророкував його небезпеку та розвал великої імперії. Разом з тим, відзначено, що Анатолій Савенко виходячи з тактичних міркувань, суттєво доповнив ідею та поняття російського націоналізму, що формувалися на платформі боротьби з українським національним рухом.

Такою ж аргументованою стала й характеристика Василя Шульгіна, який своєрідно трактував поняття націоналізму, відштовхуючись від еволюційної теорії Дарвіна. А також Івана Сікорського, котрий у визначенні нації спирався

⁴ *Hillis F. Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation.* – Ithaca and London : Cornell University Press, 2013.

⁵ *Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) / В. Б. Любченко // Український історичний журнал.* – 1996. – № 2. – С. 55–65.

на расово-біологічне учення Спенсера, адже сам був відомим нейропсихологом. На основі свого бачення фаху він доводив, що українці не можуть бути окремим народом. Заслугою авторки є спроба порівняти два націоналізми та показати, як російські прихильники поборювали український, зокрема обіймаючи посади цензорів, що дозволяло їм визначати його рух, як державний сепаратизм. Не менш запекла боротьба, як доводить дослідниця, розгорілася і за вшанування Тараса Шевченка і щодо спорудження у Києві пам'ятних місць, таких як «Історичний шлях». До них варто було б додати і встановлення пам'ятника Іскрі та Кочубею у містечку Борщагівці Сквирського повіту, навколо якого також точилося немало суперечок⁶.

Участь російських націоналістів у підготовці виборів до четвертої Державної думи, про що йдеться у наступному розділі дисертації, не зайве переконує, що боротьба за владу для досліджуваної групи вийшла на перше місце. Формування електорату здійснювалося як старими, так і новими засобами. Дисертантка знову відзначає роль духовенства, яке безпосередньо підтримувало зв'язок з виборцями, і владних посадовців, які вбачали своє завдання у збереженні цілісності імперії. Цілком логічними є наукові спостереження про вміння російських націоналістів вдосконалювати передвиборну роботу, бо як інакше пояснити скликання з'їздів благочинних та священників, переведення інакодумців з цього середовища в інші місця служби, організацію таємних штабів та інших заходів. Ініціатива російських націоналістів провокувала й інші організації та партії урізноманітнювати агітацію. Окреслюючи засоби ведення електоральних кампаній, Ольга Мартинюк досягає усієї передвиборчої палітри, аби передати напруження виборів 1912 року. За її баченням справа Бейліса, інспірована чорносотенцями, стала серйозним викликом як для російських націоналістів, так і для інших партій (с. 145).

---

⁶ Шандра Валентина. Легітимаційна мітотворчість та її пам'ятки // Критика. 2010. – Ч. 11-12. – С. 25.

Надзвичайно плідним стало звернення дослідниці до характеристики електорату російських націоналістів. Для з'ясування цього питання вона активізувала дані жандармського анкетування виборців й побачила, що власну руськість виборці пов'язували не стільки з російською державою, чи з власним російським походженням, як з неприналежністю до інших конфесій та етносів, передовсім євреїв і поляків.

Вивчаючи електорат російських націоналістів під час виборів до четвертої Державної думи, дослідниця звернула увагу на прикажчиків, для яких запропонувала не зовсім вдалий переклад «крамарів» (с. 160). Тут варто було б залишити ту ж назву, яку їм дав Анатолій Савенко на сторінках «Киевлянина», оскільки крамарі і прикажчики не є тотожними поняттями.

В завершальній частині роботи Ольга Мартинюк, спираючись на дані архівних документів, приходить до висновку, що після 1912 р. у середовищі російських націоналістів розпочався розпад, наслідком якого стало переосмислення власних ідей та зближення з кадетами, хоча український національний рух вони й надалі засуджували. У цій же частині дослідниця, виходячи за хронологічні межі своєї роботи, намагається показати як закінчили свій життєвий шлях Шульгін і Савенко.

Приступаючи до висновків, маю висловити наступне. Ользі Мартинюк вдалося дослідити виборчу діяльність російських націоналістів на Правобережній Україні до Державної думи усіх скликань як соціально-політичний феномен у політичному процесі. Суть цього явища полягає у тому, що ця організація висловлювала інтереси значної частини місцевої людності Правобережжя, як правило, представників вищої та середньої спільноти, яка бачила власне майбутнє у складі модернізованої Російської імперії, на розвиток якої вона могла впливати через російський парламент, яким стала Державна дума. Підготовка власного електорату і орієнтація лише на бюрократичну еліту та російського землевласника спричинила її розкол, внаслідок чого українське селянство обрало інші орієнтири й ця партія втратила підтримку більшості. Як надзвичайне явище слід розцінювати й соціоетнічний склад цієї партії, провід

якої складався з діячів за етнічним походженням українців, які не бачили перспектив у існуванні самостійної української держави й левову частку своїх зусиль витрачали на боротьбу з українськими партіями. Разом з тим, їх погляди далеко не завжди збігалися з центральним проводом Всеросійського національного союзу та ліберально-західними ідеями, щоправда, це питання вимагає іншої дослідницької перспективи. Значну частину власних висновків Ольга Володимирівна здійснила через дослідження Київського клубу російських націоналістів і значно менше уваги приділила Подільському союзу російських націоналістів та іншим локальним осередкам, хоча у назві дисертації йдеться про усе Правобережжя.

Слід віддати належне авторці, яка не зважаючи на сьогоденні реалії, змогла запропонувати детальне з'ясування історії передвиборчої боротьби партії російських націоналістів, відмовившись від традиційного їх засудження.

Сподіваюсь, що авторка готуватиме свою дисертацію до видання, тож вкажу ще на кілька дрібних помилок. Слід відмовитися від таких словосполучень, як російський національний націоналізм (с. 52). Не варто повітових і губернських предводителів дворянства на початку ХХ ст. називати маршалками (с. 106). Київська міська дума чомусь була названа радою (с. 57), а фонд київського генерал-губернатора – секретним (с. 141). А про те, що Іван Сікорський був сином відомого авіатора у дисертації повідомлено кілька разів. Незважаючи на власні ґрунтовні пояснення, час від часу некоректно використовується назва «руський» для означення «російський», як от: «руська національна справа», «руський виборчий комітет» (с. 73, 78, 106, 137, 138 та ін). Назви газет слід давати мовою їх видання.

І на завершення. Запропонована тема дисертації через публікацію статей, зокрема й у такому авторитетному міжнародному видання як «Ab Imperio», вже давно звернула на себе увагу науковців. Адже це дослідження на кілька порядків розширює наші знання про партійну діяльність у боротьбі за право відстоювати власні інтереси в Державній думі та про суттєвий внесок регіональних українських об'єднань у її формування. Досягнуто це за рахунок

зрілих суджень, яскравих і вмотивованих прикладів, виявлених з архівних справ, і переконливих висновків.

Слід наголосити, що кандидатська дисертація Мартинюк Ольги Володимирівни «Російський націоналізм як соціально-політичний феномен у виборчому процесі Правобережної України (1906-1912 рр.)», подана на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України справляє враження глибокої новаторської наукової роботи. Для аналізу дисертанткою було залучено надзвичайно багато різноманітних за призначенням та інформативною насиченістю джерел, що надало роботі наукової достовірності і переконливості. Запропоновані висновки є добре аргументованими та виваженими, апробованими в численних публікаціях і на наукових конференціях. Текст дисертації й висновки автореферату цілком відповідають вимогам положень «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, схваленого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року», а тому можна з стверджувати, що Ольга Володимирівна Мартинюк заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за названою спеціальністю.

Старший науковий співробітник
Інституту історії України
НАН України, д. і. н., проф.

В. С. Шандра

Шандри В.С.
[Signature]